

RA
TI
O

Tanulmánykötet
RÓTH ANDRÁS LAJOS
tiszteletére

HAÁZ REZSŐ KIADÓ
Székelyudvarhely
2025

A kiadvány megjelenését támogatta

SZÉKELYUDVARHELY
VÁROSA

—

Szerkesztette Kolumbán Zsuzsánna

A román nyelvű összefoglalókat korrektúrázta
Hermann Gusztáv Mihály és Claudiu Gaiu

Borítóterv: Könczey Elemér, Idea Plus, Kolozsvár

© Haáz Rezső Kiadó

© Szerzők

© Szerkesztő

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Ratio : tanulmánykötet Róth András Lajos tiszteletére. -

Odorheiu Secuiesc : Editura Haáz Rezső, 2025

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8445-35-9

Ifj. Heltai Gáspár kolligátumkötete a Dési Ferences Rendház könyvtárában

GORDÁN EDINA

Ifj. Heltai Gáspár korának neves kolozsvári tisztségviselői közé tartozott. Könyvtáráról nem maradt fenn jegyzék, és további sorsa is ismeretlen. Egykori könyvtárának ma csupán töredékét ismerjük. Az autopszia módszerével azonosított kötetek és a bennük levő széljegyzetek azonban arra engednek következtetni, hogy jóval nagyobb könyvtárral rendelkezhetett, mint amit jelenleg ismerünk. Az ifjabbik Heltai egy kolligátumkötete közel kétszáz év után került be a Dési Ferences Rendház könyvtárába, az „eretnek” könyvek közé.

Ifj. Heltai Gáspár

Az ifjabbik Heltai pontos születési dátuma jelenleg nem ismert, azonban minden valószínűség szerint a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult. Ezt támasztja alá egy 1586-ban megjelent temetési vers is Femmich János kolozsvári unitárius kollégiumi igazgató tiszteletére.¹ A kötet végén szereplő impresszumban a fiatal Heltai kegyelettel emlékezett meg egykori tanáráról: „Impressum a discipulo, Caspारे Helti, in gratiam ac memoriam praeceptoris fidelissimi, unice dilecti.”² Herepei János kutatása szerint 1575 és 1580 között volt az iskola diákja.³

Heltai Gáspár 1574-ben bekövetkezett halálával a kolozsvári nyomda vezetését özvegye vette át. Heltai Gáspárné (szül. Gyulai Zsófia) 1582-ben elhunyt, a nyomda tulajdonjoga és annak felszerelése egyetlen fiára, Gáspárra szállt.⁴ Ifjabb Heltai a kezdeti próbálkozásokat leszámítva a későbbiekben faktorokkal (nyomdai művezetőkkel, nyomdavezetőkkel) dolgoztatott. Egy évvel Heltainé halála után Caspar Schässburger nevével találkozunk a Donatus-féle latin nyelvkönyv

1 Herepei János: Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására. In: *Magyar Könyvszemle*, 76. évf. (1960) 4. sz. 440. (A továbbiakban Herepei: *Kísérlet...*)

2 Szilvási János: *Epicedion de morte viri et doctrina et pietate egregie exculti Joannis Femmigeri Leskircheri, rectoris scholae claudiopolitanae fidelissimi a. D. 1586. 27 die Julij defuncti. A Ioanne Szilvasio Desino, discipulo, grati animi ergo, scriptum.* Claudiopoli, a discipulo Caspारे Helti, 1586. – *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600.* 1. köt. Budapest, 1971. (A továbbiakban RMNy I.) 587. tétel.

3 Herepei: *Kísérlet...*, 440.

4 Sebesi Pál: A Heltai-nemzettség. In: *Keresztény Magvető*, 80. évf. (1974) 1. sz. 30.

címlapján.⁵ Binder Pál megállapította, hogy ő volt a Heltai-nyomda faktora, és az ő Óvár negyedi házában működött a nyomda.⁶ 1594-től az óvári ház tulajdonjoga az ifjabb Heltaié lett. Idejében új iniciálékkal, záródíszekkel és metszetekkel gyarapodott a nyomda felszerelése, illetve új nyomdászjelvényt is készítettett.⁷ Nevéhez több művet is kapcsoltak az előző kutatások, azonban egyiket sem lehet minden kétséget kizáróan hozzá kötni.⁸ Idősebb Heltai jól körülhatárolható, sikeres kiadópolitikát folytatott, utódai esetében inkább a biztos jövedelemnek tekinthető magyar nyelvű szórakoztató próza került előtérbe. Az ifjabb Heltai idejében néhány jelentős tudományos munka is nyomdafestéket látott. Köztük Baranyai Decsi János jogi kézikönyve, a *Syntagma*⁹ és Enyedi György unitárius püspök *Explicationes* című műve Toroczka Máté szerkesztésében.¹⁰ 1599-ben Petrus Canisius katolikus katekizmus is kiadásra került Vásárhelyi Gergely fordításában.¹¹

A másik vitatott kérdés, hogy Heltai meddig vezette a nyomdát. Az előkerült kötetek possessorbejegyzéseiben és Werbőczy *Tripartituma*¹² 1611-es debreceni kiadásának kétnyelvű előszavában, mint „kolozsvári könyvnyomtató és a város hites notariusus” szerepelt.¹³ A Désen előkerült kötet 1613-as datálású bejegyzésében is nyomdászként tüntette fel magát. Az impresszumadatoknál Heltai neve csak 1617-től tűnik el, így feltételezhető, hogy betegsége miatt ekkor adta át a nyomdát lányának, Heltai Annának és vejének, Hosszú Tamás királybíróknak.

Ifj. Heltai Gáspár jelentős közéleti tevékenységet is folytatott. Adószedőnek választották meg az 1600 és 1602 közötti években; 1603-ban a polgárság beválasztotta a százférfiak¹⁴ közé. 1606-tól királybíró lett, majd 1609-től osztoztató bírósági jegyzőkönyvet vezetett. 1611-től pedig a városi notárius funkcióját töltötte be.¹⁵ Az általa vezetett jegyzőkönyvekből gazdag információkat kaphatunk kora

5 Donatus, Aelius: *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestunculis [!] puerrilibus undiq[ue] collectis illustrata per Leonhardu[m] Culmannum. Denuo revisa et diligenter recognita per Gregoriu[m] Molnar.* Claudiopoli, typis Gasparis Schespurgensis, 1583. – RMNy I. 527. tétel.

6 Binder Pál: A Schässburger-Segesvári család és a kolozsvári Heltai nyomda. In: *Keresztény Magvető*, 86. évf. (1980) 1–2. sz. 33–39.

7 V. Écsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. 1473–1600.* Budapest, 2004. 75–81.; Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Budapest, 1961. 52–66.; Uő: Hans Sebald Beham metszeteinek útmutatása egy XVI. századi csonka perikópás könyv meghatározásánál. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1959.* Budapest, 1961. 190–201.

8 Ifj. Heltai Gáspár három nyelvű szótára 1589-ből. Bev. Csúry Bálint. Cluj–Kolozsvár, [s. a.].

9 RMNy I. 719. tétel.

10 Uo. 836. tétel.

11 [Vásárhelyi Gergely ford.]: *Catechismus. Canisius Petertől irattatott keresztényi tudománynac rövid summaria magyar kalendariummal és az egy igaz hitnec bizonyos ismeretivel. Az anya sz. egyházba valo caeremoniaknac rövid értelmerül való tanuság. Az üdvözülendő lelekenc tiüköre. Hetedszaki imadsagoc és lelki elmélkedésec.* Claudiopoli, [typ. Heltai], 1599. – RMNy I. 860. tétel.

12 *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635.* 2. köt. Budapest, 1983. 1011. tétel.

13 Gyulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Budapest, 1931. 102.

14 Kolozsvár évente választott nagytanácsa 1458 és 1848 között. A tanácstagokat centumvirnek, a tanácsot centumviratusnak nevezték.

15 Herepei: *Késérlet...*, 441–442.

eseményeiről.¹⁶ Ifj. Heltai Gáspár elhalálkozásának időpontját (1618. október 10.) Szabó T. Attila állapította meg, levéltári adatokra és Herepei János kutatásaira alapozva.¹⁷ A nyomda 17. századi utóéletéről és annak számos tisztázatlan kérdéséről legutóbb Molnár Dávid írt részletes tanulmányt.¹⁸

Ifj. Heltai Gáspár könyvtára

Ifj. Heltai Gáspárnak autopszia alapján hét kötetét ismertük, a Désen található bejegyzéssel számuk nyolcra emelkedett.¹⁹ Könyvtáráról nem készült vagy nem maradt fenn jegyzék. Ifj. Heltai Gáspár könyvtárának a possessorbejegyzések alapján történő rekonstrukciója Bíró Gyöngyi szerzőségében fog napvilágot látni.²⁰ E tanulmány alapján megállapítható, hogy könyvtára vegyes összetételű volt, habár messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, hisz az eddig ismert kötetek száma csak töredéke lehet egykori könyvtárának. Teológiai munkák és klaszszikus auktorok egyaránt megtalálhatóak voltak az eddig feltárt kötetek között. Jogi munka csak egy található a gyűjteményben, ezt ma a Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzik, az ifjabb Heltai több más könyvével együtt.²¹ Ezt barátja, Ádám (Rázmán) János ajándékozta neki.²² Amint fentebb említettük, ifj. Heltai hét éven át királybíróskodott, majd városi notárius lett. Feltételezhető tehát, hogy több jogi munka is a birtokában volt. A teológiai könyvek túlsúlyát egyéni érdeklődésével magyarázhatjuk. Nem meglepő, hogy könyvei között megtalálható volt Enyedi György unitárius püspök munkája,²³ amely a Heltai-nyomdában jelent meg 1598-ban. A művet megjelenése után betiltották, majd 1599-ben több példányát nyilvánosan elégették. Ifj. Heltai Gáspár 1608-ban Varsolczi János tordai lelkésznek ajándékozta a kötetet. Több tulajdonosváltás után a kötet a székelykeresztúri unitárius kollégium könyvtárába került, majd onnan a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárba.²⁴

16 Bővebben lásd Kiss András: Ifj. Heltai Gáspár kolozsvári nótárius másolati könyve (1612–1614). In: *In honorem Gernot Nussbächer*. Szerk. Daniel Nazare et al. Braşov, 2004. 155–165.

17 Szabó T. Attila: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, tomus X–XI. Szeged, 1971. 15.

18 Molnár Dávid: Unitárius könyvnyomtatás református fejedelmek alatt. A radikalitás tumpuló fegyvere. In: *Keresztény Magvető*, 124. évf. (2018) 1. sz. 3–20.

19 Külön köszönet Bíró Gyöngyinek, a Ráday Könyvtár munkatársának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az eddig ismert kötetek leírását.

20 Bíró Gyöngyi: „Menjeteik, szép könyvek, Kolozsvárra!” *Unitárius intézményi- és magánkönyvtárak Kolozsvárról a kezdetektől 1738-ig*. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai.) Megjelenés előtt.

21 Cuiacius, Jacobus: [*Corpus juris civilis*] *Paratitla in libros IX. codicis Iustiniani repetitae praelectionis. Opus Jacobi Cuiacii. Ad nobilissimum longeque omnium iurisperitorum praestantissimum D. Paulum de Foix consiliarium sanctioris consensu Christianissimi Regis*. Paris, apud Sebastian Niueli, 1579. (Lelőhelye és jelzete: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, TB 03009.)

22 Sebestyén Mihály: Ifjabb Heltai Gáspár és Ádám (Rázmán) János. In: *Könyvesház*, 2. évf. (1992) 12. sz. 28–29.

23 RMNy I. 836. tétel.

24 Sebestyén Mihály: Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Könyvtáráról. In: *Keresztény Magvető*, 88. évf. (1982) 1. sz. 27.

Következő ismert kötetének története rendkívül sokatmondó és kalandos. Thomas Boziusnak (1548–1610), a római Oratorio kongregáció presbiterének *De ruinis gentium et regnorum* című könyve került hozzá.²⁵ Ifj. Heltai possessorbejegyzése 1603-ból származik, ami azt jelenti, hogy kortárs szerző művét tudhatta magáénak. Az 1603-as esztendő azonban nem volt túl szerencsés Kolozsvárra nézve. Pestis, éhínség és hadak dúlása zavarta meg a város életét. Kolozsvár polgárai és a Székely Mózes hadai elől a városba menekült parasztok megtámadták a jezsuiták iskoláját,²⁶ amely jelentős károkat szenvedett. Az említett Bozius-kötet is ekkor került Heltai tulajdonába. Június 13-án elkezdték a károk felbecsülését, a maradék ingóságok összeírását. Utóbbit maga ifj. Heltai Gáspár végezte el. Ugyanő egy emlékiratot is szerkesztett, amelyben leírta, hogy a történetek után a kerengőn Alessandro Guagnini (1538–1614) olasz hadmérnök háromkötetes művét találta meg, amit hazaküldetett segédjével.²⁷ Ugyanezen év októberében, valószínűleg Giorgio Basta tábornok, az Erdélyben tartózkodó császári hadak főparancsnoka támogatásával a jezsuiták visszatértek Kolozsvárra. Megkezdődött a polgárok kihallgatása és a páterek javainak visszaszolgáltatása. A Bozius-kötetet valószínűleg egy ismeretlen megtaláló juttatta el Heltainak, miután az előző tulajdonos nevét kivágta a címlapról. 1604-ben került vissza a jezsuita kollégium könyvtárába, ifj. Heltai possessorbejegyzését ekkor húzták ki. A kötet több tulajdonosváltás után, 1954-ben került a Teleki–Bolyai Könyvtár állományába.²⁸

A Dési Ferences Rendház könyvtára

A dési ferences kolostort 1712-ben alapították,²⁹ ekkor vetették meg a folyamatosan gyarapodó könyvtár alapjait is. A könyvtár jelenlegi állománya 1633 nyomtatott kötetet és 14 kéziratot tartalmaz az 1850 előtti időszakból. Bővebb tájékoztatást a könyvtár állományáról a 2019-ben megjelent katalógus nyújt.³⁰ A könyvtárban túlnyomórészt katolikus rendszeres és gyakorlati teológiai munkák, bibliák, miscskönyvek, katekizmusok, prédikációskötetek és bibliamagyarázatok

25 Bozius, Thomas: *De ruinis gentium et regnorum adversus impios políticos libri octo*. Colonia Agrippina, apud Ioannem Gymnicum, sub Monocerote, 1598. (Lelőhelye és jelzete: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, Bo 6039.)

26 Kolozsváron, a Farkas utcában (ma Mihail Kogălniceanu), az egykori ferences kolostor épületegyüttesében működött a jezsuiták iskolája. Székely Mózes hadai 1603. június 3-a és 9-e között dúlták fel Kolozsvárt.

27 Guagnini, Alessandro: *Rerum polonicarum Tomi tres: quorum primus omnium Poloniae Regum, a Lecho primo gentis duce, ad Stephanum Bathorem, etiamnum Regem: tum Principum Lituaniae, chronologicam recensioem, ac singulorum res gestas complectitur: Adiecta recensio historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione*. II. *Provinciarum, quae uno Sarmatiae Europae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet*. III. *Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et Epistolas sceptri Polonici negotia concernentes habet*. Francofurti, excudebat Ioann. Wechelus, impensis Sigis. Feyerabendij, 1584.

28 Sebestyén Mihály: Ifjabb Heltai Gáspár könyvet ajándékoz a jezsuitáknak. In: *Holmi*, 5. évf. (1993) 3. sz. 399–406.

29 Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 104.

30 *A Dési Ferences Rendház Könyvtárának régi állománya*. Szerk. Gordán Edina. Budapest, 2019.

találhatóak. Kis számban ugyan, de más felekezethez tartozó teológusok munkái is jelen vannak.

A könyvtár, illetve a templom és a kolostor berendezésének leltárát 1728-tól kezdődően vezették. 1773-ban fr. Fazakas Fülöp könyvtáros megjegyzése szerint a könyvtár állománya egy kötettel gyarapodott az előző évi listához képest. Külön tételként azonban felsorolta, mely eretnek könyvek kerültek a könyvtárba Teleki Károly adománya révén, aki 32 könyvet adományozott a dési kolostornak.³¹ Teleki Károly 1731-ben született Teleki Miklós és Gerhardt Kata házasságából. 1759. október 2-án Désen feleségül vette Haller Júliát és áttért a katolikus hitre. 1777-ben tartományi kancellár, majd 1783-tól Erdély kincstárnoka és a Szent István-rend középkeresztjének kitüntettette volt.³² Désen hunyt el 1811. április 27-én római katolikus kincstárnokként. A listán szereplő *De anti(chris)to in (oct)avo* tétel nagy valószínűséggel ifj. Heltai kolligátumkötetét jelöli.

Ifj. Heltai Gáspár kolligátumkötete a svájci reformáció történetéhez köthető. A kötet első része Rudolph Gwalther *Tigurini Antichristus* című, erősen pápaellenes művét tartalmazza, amelyet számos nyelvre lefordítottak.³³ A kolligátumkötet második része a szakramentális vitához kapcsolódik, amely elsősorban Luther Márton és Ulrich Zwingli között zajlott le.³⁴ Zwingli halála után tanítványai, illetve Kálvin János, Philipp Melancthon és Martin Bucer is bekapcsolódott az úrvacsoratan-vitába. Luther Jézus Krisztus valóságos jelenlétét (reálprezencia) hirdette az úrvacsorai sákramentumban, elsősorban Krisztus testi jelenlétét hangsúlyozva. Szerinte az úrvacsora élvezése testi és lelki is, amennyiben az ígét hittel befogadjuk. Zwingli szerint

A kolligátumkötet első részének címlapja ifj. Heltai Gáspár bejegyzésével

31 Uo. XLIX–LI.

32 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. XI kötet.* Pest, 1865. 191.

33 Gwalther, Rudolph: *Rodolphi Gualtheri Tigurini Antichristus. Id est, homili(a)e quinq(ue), quibus romanum pontifice(m) verum, et magnum illum Antichristum esse probatur, quem propheta(rum), Christi et apostolorum oracula ve(n)turum et cavendum praedixerunt.* Tigurum, apud Christophorum Froschovorum, [ca. 1546].

34 Bullinger, Heinrich: *Orthodoxa Tigurinae ecclesiae minorum confessio, illorum et fidem et doctrinam, quam cum Catholica sanctoru(m) ecclesia communem habent, continens, in primis autem de coena Domini nostri Jesu Christi...* (Transl. Rudolph Gwalther). Tigurum, apud Christophorum Froschovorum, 1545.

az emlékezés és a nyilvános hálaadás miatt gyakorolja az egyház az úrvacsorát. Elítélte a reálprezenciát, szerinte Krisztus a hit által kívánta táplálni az ő híveit, és nem a sákramentumi kenyér és bor révén. Krisztus a hit által viszi végbe a mi üdvösségünk és nem a sákramentumok révén. 1530-as évektől több törekvés is napvilágot látott, amely a két párt közötti ellentéteket próbálta elsimítani. Zwingli tanítványa, majd halála után utóda, Heinrich Bullinger a Zürichi Hitvallásban (*Tigurina confessio*, 1536) elutasított minden közeledési lehetőséget.³⁵ A *Orthodoxa Tigurinae ecclesiae ministorum confessio* című művében Bullinger Luthernek válaszolva tovább folytatta a szakramentális vitát. Rudolph Gwalther fordította németről latinra Bullinger vitairatát, amely 1545-ben jelent meg Zürichben. A szakramentális vitát a Zürichi Egyezményben (*Consensus Tigurinus*) zárták le 1549-ben, amely létrehozta a nem-lutheránus egyházak egységét a reformáción belül az úrvacsoratan kérdésében. 1551-ben nyomtatásban is megjelent. Luther követői azonban továbbra sem ismerték el a Zürichi Egyezményben leírtakat.³⁶

A fenn említett kolligátumkötet ma Désen, a 376. számú jelzet alatt található. Kötése egyszerű, minden díszítést nélkülöző pergamenkötés, bőr zárószalagok nyomaival. Előttábláján is kihangsúlyozták a ferencesek a könyv eretnek voltát („Antichristvs” – Antikrisztus; „Liber haereticus prohibitus” – Tiltott eretnek könyv), így hívták fel az olvasó figyelmét a katolikus egyháznak ellentmondó tanítások veszélyességére. Az előttáblán még szerepel a könyv egy régebbi könyvtári jelzete is (E III polcz Sz. 24). Csak ifj. Heltai Gáspár possessorbejegyzése olvasható a kötetben („Ex libris Casparis Helthi typographi 1613”). Időrendben tehát ez a legkésőbbi tulajdonosbejegyzése az eddig ismert kötetek közül. A címlapra is felírták a páterek a „Liber haereticus prohibitus” figyelmeztető jelzést. A ferences rend szabályai szerint a számukra eretnek könyveket külön tárolták és csak a tartományfőnök engedélyével olvashatták abban az esetben, ha megírták a mű feleletét. A címlapon szereplő következő bejegyzés arról tanúskodik, hogy 1828-ban még mindig csak megtűrt kategóriában volt a kötet („Tollerat hunc Librum in sua Bibliotheca Covent[us] Déés 1828”). Az előzéklapokon, a kötéstáblák belső oldalán három kéz írásával latin nyelvű bejegyzések olvashatóak. A kötetben fennmaradt ifj. Heltai Gáspár néhány tartalmi vonatkozású, latin nyelvű lapszéli bejegyzése is. Ezek elsősorban egy adott oldal tartalmát hivatottak néhány szóban összefoglalni, és ezáltal könnyebben visszakereshetővé tenni. Heltai egyik széljegyzetében 1613-at említi, így még a beszerzés évében olvasta is a kötetet.

Ifjabb Heltai Gáspár életének és tevékenységének a mai napig vannak feltáratlan részei. Könyvtáráról is kevés információ áll rendelkezésünkre. A Désen talált kötet ismertetésével olvasmányműveltségére vonatkozólag igyekeztünk új információkkal szolgálni. Egykori könyvtárának jegyzékét pedig egy új kötettel sikerült gyarapítani a dési kutatás eredményeképpen.

35 Juhász István: *Jézus Krisztus egyháza. Az egyháztörténet vázlatja*. Kolozsvár, 2015. 189–196.

36 Uo. 222–224.